

Nevenka Černigoj-Sadar

MOŽNOSTI V IZVENDELOVNEM ČASU

Namen študije je ugotoviti, kakšne so možnosti izbire aktivnosti zunaj delovnega časa za zaposlene v različnih družinskih ciklih in kaj pomeni določen način porabe časa za posameznika in družbo. Parkerjev model življenjskega prostora in holistične teorije prostega časa predstavljajo konceptualna izhodišča. Analiza časovnih, materialnih in psihičnih omejitev pokaže, da je za večino zaposlenih, razen za mlade brez otrok, način porabe izvenvelovnega časa že vnaprej določen. Najmanjše možnosti izbora imajo mlade ženske z otroki in moški srednjih let z otroki. V obdobjih največjih delovnih obremenitev in po njih upadejo aspiracije po spremembah poveča pa se število bolezenskih simptomov. Usmeritev predvsem na spremljanje dosežkov množične kulture in na produkcijo, namenjeno zadovoljevanju materialnih potreb, ni značilna samo za zaposlene, ampak za celoten reprezentativni vzorec za Slovenijo. Udeležba v izobraževalnih, kulturnih in družabnih prostočasovnih dejavnostih je v Sloveniji značilno nižja kot na Švedskem. Takšen način življenja zelo omejuje razvoj sposobnosti za ohranjanje zdravja, ustvarjalnosti in uvajanje tehnoloških inovacij v družbeno prakso.

The purpose of the study is to find out what are the free time choices for employed people in different family cycles and what are the consequences of specific patterns of behaviour for the individual and society. The conceptual frame of references are Parker's model of life space and holistic theories of leisure.

Material, psychological and time constraints are so extensive that the free time for most employed people is quite determined; the exception being young people without children. Young mothers and fathers in middle age have the least possibilities of choice. There is a decrease in aspirations for change and an increase in illness symptoms in and after the periods of greatest obligations derived from paid and unpaid work. Most frequent free time activities in Slovenia are connected to the mass media as well as productive activities aimed at improving the standard of living. Less frequent are educational, cultural and social entertainment activities. Participation in those activities is much lower in Slovenia than in Sweden. Such a way of life limits the development of capacities for improving health, creativity and introduction of technological innovations in society.

prosti čas, način življenja, neformalno delo, družina, kvaliteta življenja

Za nizko stopnjo razvoja proizvodjalnih sil in odnosov je značilna tesna povezanost med posameznimi področji življenja. Na primer: družina opravlja funkcijo izobraževanja, proizvodnje materialnih dobrin in tudi biološke reprodukcije. Organizacijo življenja določajo dnevni, mesečni in sezonski ritmi naravnega univerzuma. Predstava časa temelji na ponavljanju aktivnosti — prevladuje ciklično pojmovanje časa.

Razvoj industrializacije povzroči ločevanje ekonomskih in neekonomskih vlog človeka, s čimer se začrtajo meje med posameznimi področji življenja, kot so plačano delo, družina in prosti čas. Linearno pojmovan čas¹ (Anderson, 1964) pa postane eden izmed pomembnih organizacijskih principov, ki ločuje privatno in javno področje življenja. Značilnosti odnosov med različnimi področji življenja ponazarja model življenskega prostora S. Parkerja (1971).

Pisec opredeli življenjski prostor kot celoto aktivnosti ali načinov porabe časa, ki ga imajo ljudje na razpolago. V življenjskem prostoru loči pet skupin, v katere uvršča tele aktivnosti:

1. Delo, delovni čas, »prodani čas«, v katerem si pridobimo sredstva za življenje (subsistence time). Čeprav ima delo širši pomen kot zaposlitev, je za analizo življenskega prostora identificirano kot aktivnost, s katero si zagotovimo sredstva za preživljanje.

2. Delovne obveznosti — čas, povezan z delom: čas, porabljen za prevoz na delo in priprave na delo. V nekaterih primerih se obravnava bolj kot oblika prostega časa in ne dela; npr.: branje, klepet med prevozom na delo. Nekateri avtorji imajo za aktivnosti povezane z delom, tudi tiste, ki niso neposredno povezane z njim, npr.: pomoč zaposleni ženski v gospodinjstvu. V to kategorijo naj bi spadalo še plačano nadurno delo, honorarno delo in druge oblike plačanega neformalnega dela.

3. Eksistenčni čas — zadovoljevanje fizioloških potreb. To je prva izmed »nedelovnih« skupin. Določen minimum časa je potreben za spanje, hranjenje, umivanje itd., torej za aktivnosti, ki so potrebne za zdravo življenje; dodaten čas pa, ki je posvečen tem aktivnostim, lahko uvrstimo med prostočasovne aktivnosti. Meja med zadovoljitvijo »eksistenčnih« potreb in prostočasovnimi aktivnostmi ni jasna.

4. »Polprosti čas« — nedelovne obveznosti: J. Dumazedier je uporabil ta izraz (semi-leisure) za oznako aktivnosti, ki s posameznikovega stališča spadajo v prosti čas vendar hkrati predstavljajo tudi različno velike obveznosti (na primer do drugih ljudi, do živali itd.). Tudi tu ni jasne meje med obvezno in prostočasovno aktivnostjo, uvrstitev posamezne aktivnosti v določeno kategorijo je odvisna od posameznikovega stališča do aktivnosti, npr.: igranje z otroki je lahko obveznost ali veselje, (možno pa je oboje hkrati), enako velja za obdelovanje vrta.

5. Prosti čas — neobvezni čas, čas brez dolžnosti, izbrani čas, osvobojeni čas. Vsi našteti izrazi vsebujejo katero izmed bistvenih značilnosti prostega časa. Najbolj primerna definicija je opisna: prosti čas je čas, v katerem je možna svobodna izbira aktivnosti.

Iz analize značilnosti petih skupin je razvidno:

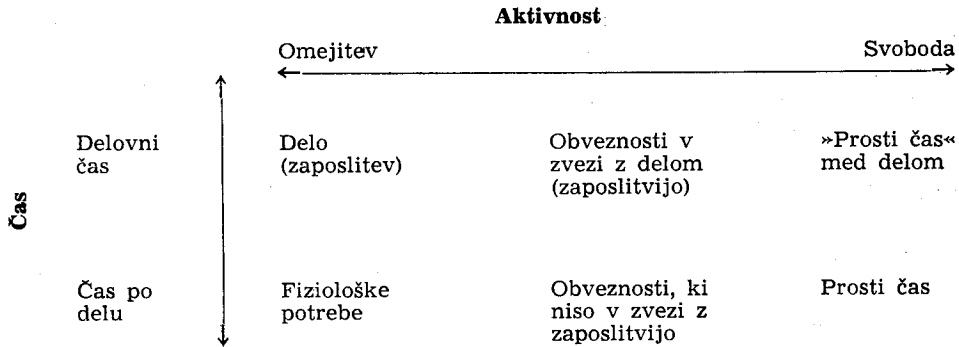
1. Čas in aktivnost sta dimenziji, ki sta prisotni v vseh kategorijah življenskega prostora. Aktivnosti so indikatorji načina alokacije že razpoložljivih materialnih in nematerialnih virov kot tudi njihovega ustvarjanja.

2. Med nujnimi in svobodno izbranimi aktivnostmi imajo nekatere značilnosti obveznosti; to velja tako za aktivnosti v delovnem času kot zunaj njega.

3. Prosti čas implicira relativno svobodo izbire, zato je možno delati tudi med prostim časom.

Parker je, upoštevajoč dimenzije časa in omejenega oziroma svobodnega izbora aktivnosti, izdelal dvodimenzionalno shemo odnosa med delom in prostim časom. Omejitev lahko izhaja iz osebnostnih lastnosti posameznika, njegovega načina življenja in življenjskih pogojev kot tudi iz možnosti, ki jih nudi delovanje celotnega družbenoekonomskega sistema.

Slika A Shema odnosa med delom in prostim časom

Tako kot dolžina delovnega časa ni odvisna od želje ljudi, ampak od stopnje družbenoekonomskega in tehnološkega razvoja, tako tudi vsebino izvedelovnega časa (poleg posameznikovih preferenc), določajo interakcije med številnimi socialnopsihološkimi značilnostmi, kot so spol, življenjski cikel, delovni status in ekonomsko stanje (Chapin, 1974, Mihovilović, 1969, 1973, Szalay, 1972, Černigoj-Sadar, 1976, Boh, Černigoj-Sadar, 1978, Rapoport in Rapoport, 1978.). Eden izmed najbolj kompleksnih indikatorjev omejitev in spodbud za specifičen način porabe časa je družinski cikel. Ta implicira:

- spreminjajočo se organizacijo vlog in vrednostnih orientacij;
- razvoj in kulminacijo telesnih in psihičnih sposobnosti;
- variabilnost individualnih potreb;
- variabilnost odnosa med posameznikovim prispevkom k splošni družbeni blaginji in tem, kar posameznik od družbe dobi (odnos med kontribucijo in retribucijo).

Socialna politika naj bi težila k čim bolj svobodni izbiri aktivnosti, torej k čim manjši odvisnosti vzorcev porabe časa od demografskih in drugih socialnoekonomskih karakteristik. Če so materialni pogoji ali razpoložljiv čas pod določeno ravni, potem tudi o izboru aktivnosti ne moremo govoriti. Možnosti izbora pa so tudi odločilen element pri kvaliteti življenja. Kvalitete življenja namreč ni možno oceniti na osnovi enostranskih pokazateljev, ker se elementi življenjskega standarda med seboj kompenzirajo (npr. nizek OD s pridelovanjem kmetijskih pridelkov), toda ne brez vpliva na distribucijo časa kot tudi denarja. Finančne, časovne in druge omejitve najbolj produktivnih socialnih skupin² ter vsebina prostočasovnih aktivnosti v Sloveniji so najboljši indikatorji možnosti, ki jih daje praksa vsakdanjega življenja in s tem tudi kvalitete življenja.

Finančni viri

Število in količina finančnih virov gospodinjstva sta dokaj nezanesljiva pokazatelja materialnega standarda. Toda če te podatke povežemo z oceno o pomanjkanju denarja za vsakdanje življenje, lahko identificiramo najbolj ogrožene socialne skupine, predvsem pa pojasnimo funkcijo neformalne ekonomije.

Tabela 1: Finančni viri

Skupine zaposlenih***	Število zaposlenih članov gospodinjstva 2 ali več %*		Dohodek na člana gospodinjstva do 10.000 din** %		Zmanjka denarja za vsakdanje življenje %	
	Moški	Ženske	Moški	Ženske	Moški	Ženske
Mladi brez otrok	54,7	72,5	30,3	31,4	15,9	15,7
Mladi z otroki	91,4	92,1	53,8	63,5	20,7	22,5
Srednja generacija brez otrok	34,6	55,7	30,7	27,5	18,4	15,4
Srednja generacija z otroki do 15 let	86,7	83,7	60,1	53,7	23,7	23,1
Srednja generacija z otroki nad 15 let	88,5	80,3	50,8	49,2	24,1	22,0
Starejši	69,4	45,5	55,1	78,1	19,5	29,9
Celoten vzorec — zaposleni in ostali	66,5	61,1	51,1	54,9	21,2	21,4

* V tabeli so navedeni deleži pozitivnih odgovorov za vsako skupino.

** 55 % čistega OD na zaposlenega v SRS v letu 1983 je 10.042 din. Ta znesek (poprečje na člana gospodinjstva) predstavlja dogovorjeno raven socialne varnosti. VIR: Delegatski poročevalec 6, 23. 3. 1984, Priloga 13.

*** Število oseb v posameznih skupinah je razvidno pri Opombah pod točko 2, zato v tej tabeli ni posebej navedeno. Isto velja za ostale tabele.

Več zaposlenih članov gospodinjstva sicer pomeni tudi boljše gmotno preskrbljenost, toda ne vedno. Pri skoraj polovici zaposlenost obeh partnerjev ne zagotavlja takšnega obsega finančnih virov, ki bi bili nad ravniyo zagotovljene socialne varnosti. Največ eksistenčno ogroženih je med starejšimi ženskami, med njimi je polovica kmetic. Tudi starši z otroki, ki največ prispevajo k biološki reprodukciji družbe, so glede višine finančnih virov prikrajšani. V najboljšem finančnem položaju so tisti, ki nimajo otrok. Pričakovali bi, da bo imela najboljši finančni položaj srednja generacija brez otrok, vendar vedno ni tako, ker je med njimi dosti takih, ki so edini zaposleni v družini.

Plačana in neplačana neformalna ekonomija

Neformalna ekonomija vključuje vse tiste aktivnosti, ki so neposredno povezane z izboljšanjem materialnega položaja in biosocialno reprodukcijo v družini.

Plačana neformalna ekonomija (v večini primerov so to popoldanski kmetje) je najbolj pogosta pri mladih moških in ženskah brez otrok in pri moških srednje generacije s starejšimi otroki. Pri mladih brez otrok neformalna ekonomija omogoča izboljšanje standarda, medtem ko ima pri srednji generaciji v večini primerov kompenzacijsko funkcijo, pri nekaterih zgolj za doseganje življenjskega minimuma.

Tako v mlajši kot v srednji generaciji sta v večini primerov zaposlena oba partnerja, kljub temu pa neplačano neformalno delo sloni predvsem na ženski. Moški se doma ukvarjajo predvsem z otroki in minimalno z gospodinjstvi. Razlike med spoloma se s starostjo povečujejo.

Tabela 2: Aktivnosti, ki izboljšujejo materialne pogoje

Skupine zaposlenih:	Plačano neformalno delo** %		Do stanovanja je prišel z zidavo %	
	Moški	Ženske	Moški	Ženske
Mladi brez otrok	40,3	31,9	1,5	1,5
Mladi z otroki	20,0	17,0	13,0	12,4
Srednja generacija brez otrok	30,6	11,5	15,2	19,7
Srednja generacija z otroki do 15 let	25,3	11,4	36,3	33,1
Srednja generacija z otroki nad 15 let	35,2	14,2	44,1	40,3
Starejši	25,0	3,2	19,5	16,7
Celoten vzorec — zaposleni in ostali	25,8	12,2	25,0	23,1

* Delež pozitivnih odgovorov za vsako skupino.

** Plačano neformalno delo zajema naslednje aktivnosti: honorarno delo, popoldansko delo, popoldanska obrt, obdelovanje zemlje.

Tabela 3: Delo za člane družine

Skupine zaposlenih:	Gospodinjsko delo in ukvarjanje z otroki Število ur na teden				Ukvarjanje z otroki Število ur na teden			
	Moški		Ženske		Moški		Ženske	
	$\bar{x}$	SD	$\bar{x}$	SD	$\bar{x}$	SD	$\bar{x}$	SD
Mladi brez otrok	2,6	6,2	15,5	11,4	/	/	/	/
Mladi z otroki	29,7	20,2	65,6	29,3	22,7	13,4	36,6	21,9
Srednja generacija brez otrok	6,3	11,5	25,5	12,9	/	/	/	/
Srednja generacija z otroki do 15 let	22,5	17,9	51,9	21,2	17,7	13,6	23,6	16,4
Srednja generacija z otroki nad 15 let	3,4	8,5	28,8	11,3	/	/	/	/
Starejši	5,3	10,6	27,2	15,8	/	/	/	/
Celoten vzorec — zaposleni in ostali	12,9	17,4	39,3	26,9	18,6	13,7	29,1	20,8

Najbolj je obremenjena mlada mati, njene obveznosti v družini trajajo povprečno 1,5-krat več kot njen delovni teden. Vendar pa družinske obveznosti mladih mater časovno zelo variirajo, tako da lahko le za matere z malimi otroki rečemo, da so časovno bolj obremenjene kot matere srednjih let s šoloobveznimi otroki.

Psihične obremenitve

Bolj kot pomanjkanje časa omejujejo možnosti izbora napetosti zaradi aktivnosti, ki jih ni možno preložiti, ki časovno niso omejene in ki zahtevajo intenzivno osebno angažiranost. V ta sklop aktivnosti se uvrščata tudi gospodinjstvo in ukvarjanje z otroki.

Psihična obremenjenost zaradi dela v gospodinjstvu je pri moških minimalna (8,8 %—2,2 % glede na starost respondentov). Pri ženskah zaznava obremenjenosti s starostjo narašča, čeprav se obseg dela časovno ne povečuje. Obremenjujoče izkušnje z gospodinjstvom se začno že pri mladih materah (18,9 %), delež le-teh pa še enkrat naraste pri materah srednje generacije s starejšimi otroki (39,3 %), kar kaže na akumulacijo

učinkov obremenjenosti pri ženski. V poprečju ženske tudi bolj pogosto zaznavajo in občutijo probleme z otroki (deleži variirajo od 10,8 % do 27,0 % v posameznih starostnih obdobjih) kot moški (deleži variirajo od 9,6 % do 19,2 % v posameznih starostnih obdobjih). Doživljajo jih tako mlade kot starejše generacije žensk s šoloobveznimi otroki. Toda več mlajših kot starejših mater poroča o problemih z otroki, pri očetih pa je trend v obratno smer, kar nakazuje različno percepcijo problemov z otroki.

Skupine z majhnimi možnostmi izbora

Z vidika perspektive prostega časa obstaja izrazita neenakost med spoloma pri delu v družini; ta se še poveča pri totalni delitvi dela (če upoštevamo tako čas za plačano formalno kot neformalno delo). Tako imajo zaposlene ženske manj možnosti izbora med različnimi aktivnostmi kot moški. Neenakost v delitvi dela med spoloma ni le posebnost v Sloveniji, ampak je prisotna v vseh evropskih deželah, le da je v skandinavskih deželah manjša kot pa v socialističnih deželah (Černigoj-Sadar 1985, Havio-Mannila 1986).

Če ne upoštevamo samo časovnih, ampak še finančne in psihične obremenitve, potem se skupinam, ki imajo majhne možnosti izbora v izvedelovnem času, pridružijo še nekateri moški. To so moški srednjih let s starejšimi otroki. To so tisti moški, ki poleg redne zaposlitve obdelujejo zemljo in običajno tudi zidajo hišo. Za skupino mladih žensk z otroki pa lahko rečemo, da ima minimalne možnosti izbora. Med njimi je namreč skoraj petina takih, ki poleg gospodinjstva in ukvarjanja z otroki delajo še honorarno ali pa obdelujejo zemljo.

Prosti čas

Prosti čas opredeljuje M. Kaplan (1972) kot konstrukt elementov, za katere je značilno:

- antiteza delu kot ekonomski funkciji;
- prijetno pričakovanje ali spominjanje;
- minimum neprostoVOLJNIH obveznosti v zvezi z različnimi socialnimi vlogami;
- psihološka percepcija svobode;
- tesna zveza s kulturnimi vrednotami (karakteristične norme in omejitve);
- potencialna vključitev celotnega ranga intenzitete doživljanja in zavzetosti posameznika;
- pogosto, toda ne nujno, aktivnost, za katero so značilni elementi igre.

Prosti čas ni nobeden od teh elementov sam po sebi, ampak vsi skupaj, le da so v konkretnih primerih različno poudarjeni. M. Kaplan loči tri osnovne oblike prostega časa: rekreacijo, pomoč drugim in osebnostno rast. Pri rekreaciji je v ospredju predvsem ponovna vzpostavitev psihofizičnega ravnotežja, pri pomoči drugim pa različne oblike prostovoljnega dela. Osebnostna rast pomeni totalno interakcijo z okoljem, s pomočjo katere postane oseba bolj občutljiva za svojo okolico, razširi svoje zaznavanje in razumevanje in poveča možnosti reagiranja. Takšen odnos človeka do svojega okolja pa presega razmišljanje o prostem času kot zgolj o času, »ki ostane«, ali kot kompenzaciji za razne primanjkljaje na drugih področjih (kot neke vrste pomirjevalu ali pozabi), saj je vse-

bina prostega časa sestavni del načina življenja, ki človeku omogoča osebnostno rast ali pa jo krni.

Empirični podatki, ki so na razpolago, ne omogočajo neposredne razpoznave vseh zgoraj naštetih dimenzij prostega časa. Ugotovimo pa lahko, v kakšnem obsegu predstavlja v Sloveniji prosti čas antitezo delu kot ekonomski funkciji, multifunkcionalnost vzorcev aktivnosti in njihove vsebinske dimenzije.

Vzorci aktivnosti v prostem času

Običajno se ljudje v prostem času ukvarjajo z več aktivnostmi. Iz povezovanja različnih aktivnosti pa lahko sklepamo na specifično usmerjenost ljudi v telesno aktivnost ali pasivnost; v aktivnosti, ki so namenjene pretežno tistemu, ki jih izvaja, na primer branje knjig, ukvarjanje s športom, ali pa imajo lahko koristi od njih tudi drugi, na primer vrtnarjenje in ročna dela. Aktivnosti so bile glede na njihovo vsebino in dimenzijo telesna aktivnost — telesna pasivnost, razvrščene v naslednjih šest skupin (v oklepajih so navedene okrajšave za posamezne skupine):

— Množičnokomunikacijska sredstva (masmedia): časopisi, radio, televizija.

— Množičnokomunikacijska sredstva 1 (masmedia 1): obiskovanje kinopredstav in branje knjig.

— Sociabilnost (sociabilne): obiskovanje prijateljev in sorodnikov.

— Aktivnost z možnostjo materialne koristi zase in/ali za druge (utilitarne): lov, ribolov, vrtnarjenje, konjički in ročna dela, nabiranje gozdnih sadežev.

— Rekreativna (rekreativna): ukvarjanje s športom, izleti.

— Kulturno-izobraževalne aktivnosti (kulturno-izobraževalne): obiskovanje gledališča, študijski krožki, ustvarjalnost (igranje inštrumentov, likovna in literarna ustvarjalnost).

Empirično je bilo ugotovljeno, kako se posamezne skupine aktivnosti povezujejo med seboj in kako pogosto se pojavljajo posamezni vzorci.³ Dobili smo deset vzorcev aktivnosti v prostem času. V tabeli 4 so vzorci označeni z okrajšavami, da bi se tako izognili naštevanju posameznih aktivnosti za vsako skupino.

Tabela 4: Vzorci aktivnosti v prostem času

Vzorci aktivnosti:	Moški	Ženske	Celoten vzorec
	%	%	%
Nedierenciran	12,5	15,8	14,2
Masmedia	22,1	16,0	19,0
Masmedia in masmedia 1	4,6	6,1	5,5
Masmedia in sociabilne	9,2	5,8	7,4
Masmedia in utilitarne	12,6	17,1	15,1
Masmedia, sociabilne in utilitarne	4,6	8,5	6,3
Masmedia, masmedia 1, utilitarne in sociabilne	7,3	18,2	12,9
Masmedia, masmedia 1, utilitarne, sociabilne in rekreativne	19,0	6,8	12,7
Masmedia, masmedia 1, utilitarne, sociabilne in kulturnoizobraževalne	4,3	3,1	3,8
Masmedia, masmedia 1, utilitarne, sociabilne, rekreativna in kulturnoizobraževalne	3,8	2,6	3,2
	100,0	100,0	100,0

Za nediferenciran vzorec je značilno, da se nobena izmed prej naštetih aktivnosti ne pojavlja pogosto.

Iz tabele 4 je nadalje razvidno, da se posamezniki, ki se ukvarjajo z bolj redko pojavljajočimi se aktivnostmi (na primer obiskovanje gledališča), pogosto ukvarjajo tudi s tistimi aktivnostmi, ki se pojavljajo bolj pogosto (na primer branje knjig ali ročna dela). Za tiste, ki so usmerjeni na eno samo ali dve področji, pa je značilno, da se ukvarjajo z aktivnostmi, ki so značilne za več kot tri četrtine populacije.

Za prebivalce Slovenije je značilno pet vzorcev aktivnosti, ki se, razen množičnokomunikacijskega pojavljajo skoraj enako pogosto. Za te vzorce je značilna ali telesna pasivnost ali pa utilitarne aktivnosti. Pri najbolj pogostih vzorcih aktivnosti pa so največje tudi razlike med spoloma. Pri moških prevladujeta ali telesna pasivnost ali pa usmerjenost k sorazmerno velikemu številu aktivnosti. Za oba vzorca pa je značilno, da vključujeta aktivnosti, namenjene predvsem tistemu, ki jih izvaja — lahko bi jih poimenovali tudi aktivnosti za sebe. Takšne aktivnosti so značilne za dobri dve petini moških. Nediferenciran vzorec in povezovanje spremljanje množičnokomunikacijskih sredstev z utilitarnimi dejavnostmi pa je značilno za ostalo četrtino moške populacije. Pri ženskah se pojavljajo štirje dominantni vzorci, ki so skoraj enako pogosti. Za dva izmed njih je značilna utilitarna usmerjenost oziroma usmerjenost v aktivnosti od katerih imajo potencialne koristi tudi drugi. Za tretji in četrti vzorec pa je značilna telesna pasivnost. Dominantni vzorci aktivnosti tako pri moških kot pri ženskah se pojavljajo najbolj pogosto v vseh družinskih ciklih, zato smo zaradi večje preglednosti vzorce združili v štiri skupine, ki predstavljajo osnovne usmeritve v prostem času. Kriteriji za združevanje posameznih vzorcev so bili: telesna aktivnost, možnost neposrednega materialnega (uporabnega) učinka za sebe ali druge ter prisotnost športnih in kulturno-izobraževalnih dejavnosti. Vsaka usmeritev je poimenovana po sklopu aktivnosti, ki jo ločujejo od predhodne. Vsaka naslednja usmeritev vključuje tudi večino področij aktivnosti iz predhodne skupine. Na primer: utilitarna usmeritev vključuje tudi telesno pasivnost le v značilno manjši meri, kot je to značilno za telesno pasivno usmeritev. Katere vzorce aktivnosti vključuje posamezna osnovna usmeritev je razvidno iz tabele v Opombah pod točko štiri.

Pri združitvi vzorcev aktivnosti v štiri osnovne usmeritve postanejo razlike med spoloma še bolj vidne. Pri skoraj polovici žensk ugotovimo utilitarno usmerjenost, pri dobri četrtini pa telesno pasivnost, ostali dve usmeritvi pa se pojavljata enako pogosto. Obe osnovni usmeritvi sta dominantni tudi v vseh starostnih obdobjih. Pogostost utilitarne usmeritve se s starostjo povečuje, delež telesno pasivnih pa, razen porasta pri mladih ženskah z otroki, ostaja nespremenjen. Tudi delež žensk z nediferencirano usmeritvijo v prostem času ostaja v različnih življenjskih obdobjih, razen v starejšem, dokaj konstanten. Glede na izredne obremenitve z družinskimi obveznostmi kot tudi s plačanim neformalnim delom bi tudi v osnovnih usmeritvah v prostem času pričakovali večje spremembe pri zaposlenih ženskah z mlajšimi otroki, vendar ni tako. Večina žensk, razen tistih, ki so bile usmerjene v rekreativne in izobraževalne dejavnosti ne spreminja svojih osnovnih usmeritev v prostem času, saj so v svojem prostem času še preden se dejansko začenjajo obveznosti z lastno družino, že usmerjene v telesno pasivnost ali koristne dejavnosti za druge.

Tabela 5: Osnovne usmeritve v prostem času pri skupinah v različnih družinskih ciklih

Družinski cikel zaposlenih:	Usmeritev				Šport, kultura, izobraževanje	Vsote deležev v posameznih skupinah
	Nediferencirana	Telesna pasivnost	Utilitarna			
Mladi brez otrok	M	8,6	37,4	10,9	43,1	100,0
	Ž	17,1	30,0	28,6	24,3	100,0
Mladi z otroki	M	9,6	42,6	20,2	27,6	100,0
	Ž	17,5	37,3	38,9	11,3	100,0
Srednja generacija brez otrok	M	14,4	35,6	26,9	23,1	100,0
	Ž	15,2	27,2	34,9	22,7	100,0
Srednja generacija z otroki do 15 let	M	12,0	36,7	27,6	23,7	100,0
	Ž	15,3	28,4	42,6	13,7	100,0
Srednja generacija z otroki nad 15 let	M	12,2	35,1	24,5	21,2	100,0
	Ž	15,3	27,8	49,3	7,6	100,0
Starejši	M	22,4	37,6	25,8	14,2	100,0
	Ž	23,3	27,5	46,4	2,8	100,0
Celoten vzorec — zaposleni in ostali	M	12,5	36,0	24,5	27,0	100,0
	Ž	15,9	28,1	43,4	12,6	100,0

Pri dobri tretjini moških prevladuje telesna pasivnost, ki je dokaj enakomerno zastopana v vseh starostnih obdobjih, razen pri mladih z otroki. Utilitarna in rekreativna ter kulturna usmeritev pa sta zastopani skoraj enako pogosto. Dominantne usmeritve v prostem času se z družinskimi obveznostmi in s starostjo pri moških spremenijo, rekreacijo in kulturo začnejo izpodrivati utilitarne dejavnosti. Tudi pri mladih z otroki se poveča telesna pasivnost. Toda to velja le za manjšino, saj je več kot tretjina mladih moških telesno pasivnih še preden ima otroke. Telesna pasivnost je, vsaj pri zaposlenih, vzorec obnašanja, katerega pogostost se tako pri moških kot pri ženskah v različnih življenjskih obdobjih ne spreminja. To je pravzaprav najbolj stabilen vzorec vedenja v prostem času. Podobno, to velja predvsem za ženske, lahko trdimo tudi za nediferencirano usmeritev v prostem času. Ali je to morda reakcija na omejitve, ki jih postavlja neformalna ekonomija?

Neposredne povezanosti med plačano neformalno ekonomijo in vzorci aktivnosti v prostem času ni. Torej so tisti, ki delajo honorarno ali pa obdelujejo zemljo, v prostem času lahko ali zelo pasivni ali pa zelo aktivni in se ukvarjajo s športom ali pa s kulturno-izobraževalnimi aktivnostmi. Tega pa ne moremo reči za tiste, ki se ukvarjajo z gospodinjskimi opravili in / ali so do stanovanja prišli z zidavo. Osnovne usmeritve v prostem času so pri tistih, ki so do stanovnj prišli z zidavo, zelo drugačne kot pri tistih, ki niso zidali, to velja predvsem za moške. Zanje je značilno, da v prostem času ali nadaljujejo z raznimi koristnimi dejavnostmi ali pa se ne zanimajo za nobeno dejavnost. Medtem, ko je prosti čas pri »ne-graditeljih« veliko bolj raznolik. Tudi za ženske, ki so preobremenjene z gospodinjskimi opravili, je značilna nediferencirana usmeritev v prostem času. Iz navedenega je razvidno, da nekatere oblike neformalne ekonomije za določene socialne skupine predstavljajo resne omejitve za pester in dinamičen način porabe prostega časa.

Počitnice

Pri več kot polovici zaposlenih je očitno, da so tudi v izvenvelovnem času usmerjeni predvsem v koristne dejavnosti: ali zidajo hišo ali obdelujejo zemljo ali pa se ukvarjajo z gospodinjstvom in otroki. Ali lahko govorimo že kar o delovnem načinu življenja? In če je tako, kaj se potem dogaja med počitnicami?

Skupine zaposlenih:	Ni bil na počitnicah izven kraja bivanja %*		Med dopustom je zidal ali obdeloval zemljo ali oboje %	
	Moški	Ženske	Moški	Ženske
Mladi brez otrok	37,4	24,6	64,5	64,9
Mladi z otrok	41,5	40,6	71,6	55,7
Srednja generacija brez otrok	49,0	36,9	77,0	60,0
Srednja generacija z otroki do 15 let	37,5	32,6	83,4	70,8
Srednja generacija z otroki nad 15 let	45,6	43,7	91,1	76,7
Starejši	72,9	83,8	89,2	70,0
Celoten vzorec — zaposleni in ostali	45,3	44,8	/	/

* delež pozitivnih odgovorov

Počitnice — obdobje, v katerem naj bi vsaj enkrat na leto v resnici izbirali med različnimi aktivnostmi, obdobje vsaj začasnih sprememb — so se za večino spremenile v čas, namenjen neformalni ekonomiji.

Skoraj polovica prebivalcev Slovenije ne gre na počitnice, med njimi je največ takih iz nižjih socialnih kategorij in starejših. Počitnice izven kraja bivanja niso toliko povezane z družinskimi obveznostmi kot s starostjo. Izmed tistih, ki preživijo počitnice izven kraja bivanja, jih gre več kot polovica v domove delovnih organizacij ali taborijo ali pa so pri sorodnikih. Večina jih preživi počitnice na enem mestu. Potovati, srečati se s svetom ali ostati pasiven in čakati, da sredstva množičnega komuniciranja pripeljejo svet v sobo, sta dva načina odnosa do sebe in sveta. In če prevladuje v Sloveniji drugi način, to ni zato, ker si je večina tak odnos izbrala, ampak zato, ker je bila v tak odnos postavljena. Potovanja so bila še pred desetimi leti aspiracija, ki ni poznala starostnih omejitev, izobrazbene pa le minimalno (Černigoj-Sadar, 1984) in verjetno je tako tudi danes. Leta 1983 pa med počitnicami potuje le 4,8 % anketiranih po Jugoslaviji ali izven nje, pa še to so v večini primerov mladi.

Skoraj vsi (čez 90 %), ki so prišli do stanovanja z zidavo in so stari od 15 do 45 let, med počitnicami delajo. Tudi med starejšimi je takšnih več kot tri četrtine. Med tistimi, ki so med počitnicami delali doma, jih večina ni šla na počitnice (od 73,8 % do 100 %).

Možnosti za spremembe

Pregled obremenitev, ki se najbolj pogosto pojavljajo v posameznih življenjskih obdobjih, pokaže, da večina mladih žensk z družino kot tudi moških srednjih let z družino tako zaposluje njihov delovni način življenja, da praktično nimajo možnosti za izbor drugih aktivnosti. Pri tem se zastavi vprašanje, ali si oni želijo sprememb in kakšnih si želijo, saj pretirane obremenitve zadušijo tudi željo po spremembah (Černigoj-Sadar,

1984). Nagel upad aspiracij po izobraževanju pri mladih ženskah z otroki in pri moških srednjih let z otroki⁵ zagotavlja, da si večina ne bo zaželela več, kot pa bi potrebovala. Takšen način življenja pa onemogoča uvajanje tehnoloških inovacij v družbeno prakso. Kajti izobrazba⁶ je tista, ki poleg družinskega cikla najbolj določa ne samo način preživljanja izven delovnega časa, ampak tudi to, koliko avtonomije in ustvarjalnosti pri delu bomo imeli, koliko telesnega napora bo potrebno vložiti za zagotavljanje eksistenčnih pogojev tako v delovnem času kot zunaj njega. Kako pomembna je izobrazba za preusmeritev v dejavnosti, ki niso najbolj pogosta vsakdanja praksa, kaže drastično povečanje deleža tistih, ki se ukvarjajo s športnimi in kulturnoizobraževalnimi dejavnostmi, šele pri srednješolski ali še višji izobrazbi. Za spremembo vzorcev obnašanja ženske v prostem času pa je potrebna še višja raven izobrazbe kot pri moškem. Zveze med prostočasovnimi usmeritvami in naravo dela (avtonomija, telesni napor, psihični napor) ni,⁷ če kontroliramo izobrazbo, kajti izobrazba je tista, ki določa naravo dela in usmeritev v izven delovnem času. Torej za razširitev možnosti izbora v izven delovnem času je izobraževanje bolj pomembno kot pa izboljšanje delovnih pogojev.

Drugačno bolj ustvarjalno in organizirano delo je bolj bistveno kot pa samo skrajševanje delovnega časa. Toda tudi to, da ima večina ljudi vedno več časa, ki ni namenjen delu, je pomemben pogoj za socialne spremembe. Več prostega časa ne pomeni samo skrajševanje delovnega časa, ampak tudi zmanjšano kontrolo, ki jo imajo različne socialne institucije nad posameznikovo porabo časa in njegovim načinom samoekspresije. V tej točki pa se ravno v vsebini prevladujočih usmeritev prostega časa v Sloveniji pokaže problem. Prevladujoči utilitarizem ne razvija le tistih sposobnosti, ki so nujno potrebne za človekov obstoj, pač pa postaja tudi sredstvo osebne uveljavitve v družbi. Na ta način pa se ohranjajo samo že obstoječi vzorci obnašanja, ki so morda funkcionalni z vidika kompenzacije za pomanjkljivosti delovanja družbenega sistema, nikakor pa ne z vidika razvoja posameznika. Nepristna prisotnost racionalnega in materialne danosti zunaj delovnega časa blokira ustvarjalnost. Odkrivanje novih možnosti in transcendenca materialne realnosti preko igre, ki je sama sebi namen, sta za večino tuja. Analiza časovnih budžetov pokaže, da v najbolj produktivnih letih praktično ni možnosti za razmišljanje.⁸ Ni časa za »začasne odmike« iz permanentnih življenjskih protislovij, kar bi omogočilo nove vpoglede za reševanje konfliktov. Refleksija je le privilegij nekaterih. Izgleda, ko da bi bile za večino le dve možnosti: ali »delati v prostem času« ali biti usmerjen v »telesno pasivnost« v kateri prevladujejo elementi regeneracije. Tako se je prikradla v izven delovni čas kontrola, ki je sicer drugačna kot pri osemurnem plačanem delovniku, zato pa ni nič manjša in ima jasne elemente ekonomske prisile. S tem pa so tudi vloge v izven delovnem času vse bolj vnaprej določene, to pa pomeni, da ima človek vse manj možnosti za približevanje samemu sebi in za razvoj lastne identitete.⁹

Usmerjenost v utilitarizem je očitno močno okrnila sposobnost sprostitve in posvetitve določeni dejavnosti, ne da bi pri tem motile številne stvari v okolici in lastne misli. Ravno ta sposobnost pa je pogosto indikator mentalnega zdravja. (Pieper 1963). V prid tej tezi govori tudi nagel porast bolezenske simptomatike v obdobjih največjih obremenitev in po njih, ki se začne pri ženskah z zaposlenostjo in prvim otrokom že v drugi polovici dvajsetih let, pri zaposlenem moškem pa nekoliko kasneje, v srednjih letih.¹⁰

Primerjave s Švedsko

Ob takšnih razmišljanjih pa se zastavlja vprašanje, ali je vsebina prostega časa v Sloveniji drugačna kot v drugih evropskih deželah, saj ima neformalna ekonomija tudi v teh deželah pomemben delež pri izboljšanju življenjskega standarda. Razlike v deležih ljudi, ki se ukvarjajo s posameznimi prostočasnimi aktivnostmi na Švedskem in v Sloveniji, govore same za sebe (Tabela 7). Razmerja med obema deželama so od 1,1 do 8 za različne aktivnosti v korist Švedske. Najmanjše razlike so pri najbolj pogostih aktivnostih, tako da pri branju knjig in vrtnarjenju ne zaostajamo dosti za Švedi. Največje razlike pa se pojavljajo pri izobraževanju, kulturnih in družabnih aktivnostih, torej tistih dejavnostih, ki dajejo največ možnosti za samoekspresijo brez neposrednega materialnega učinka. Tudi ekspanzivnost in intenzivnost socialnih stikov v prostem času je v Sloveniji manjša kot na Švedskem.

Tabela 7: Prostočasovne aktivnosti — primerjava deležev sodelujočih med reprezentativnim vzorcem za Slovenijo (1984) in reprezentativnim vzorcem za Švedsko (1981)

Aktivnosti:	Slovenija	Švedska	Slovenija	Švedska
	% tistih, ki se z aktivnostjo ukvarjajo včasih ali pogosto		% tistih, ki se pogosto ukvarjajo	
Ribolov	6	40	2	11
Lov	2	8	1	3
Vrtnarjenje	55	62	22	36
Obiskovanje kinopredstav	29	45	4	6
Obiskovanje gledališča, koncertov, muzejev, razstav	23	49	3	6
Obiskovanje rastavracij	32	55	3	6
Družabni ples	28	45	4	9
Branje knjig	71	78	27	44
Pohajkovanje po ulicah in trgovinah	38	52	6	12
Študijski krožki in tečaji	4	32	1	12
Igranje instrumenta, literarno ali likovno ustvarjanje	10	16	4	7
Šport	28	34	10	20
Konjički	38	62	18	41

Več kot desetina naših anketirancev (14,4 %) sploh nima stikov s sorodniki ali prijatelji, ali pa so le-ti redki. Na osnovi razpoložljivih podatkov ne moremo reči, da so ti ljudje tudi sicer socialno izolirani, saj ima večina družine ali pa so zaposleni, lahko pa sklepamo, da nimajo socialnih stikov, katerih osnovni cilj je zgolj družabnost in sprostitvev.

Prebivalci Slovenije so se zunaj svojega delovnega časa usmerili predvsem na spremljanje dosežkov množične kulture in produkcijo stvari, namenjenih zadovoljevanju materialnih potreb, ter si s tem zastavili tudi omejitve pri razvoju sposobnosti za ustvarjalnost in sposobnosti za ohranjanje zdravja. Takšen način življenja pa omogoča predvsem reprodukcijo že osvojenih vzorcev obnašanja in majhne možnosti za spremembe. To pa pomeni, da so v temelju načeta izhodišča za politiko prostega časa (če sploh o tem lahko govorimo) kot tudi kvalitete življenja (seveda ne edina), kot so sodelovanje v javnem življenju, transcendenca materialne realnosti — igra, razmišljanje in možnost proste izbire.

OPOMBE

¹ Čas je pojmovan linearno oziroma kot mehaničen, ker odraža odvisnost človeka od ritma delovanja stroja.

² Vir podatkov za članek je anketa Kvaliteta življenja v Sloveniji, ki so jo opravili sodelavci Inštituta za sociologijo na reprezentativnem vzorcu za Slovenijo (starost anketiranih od 15 do 75 let) spomladi leta 1984.

Empirično osnovo članka predstavlja primerjava zaposlenih (zaposleni v družbenem sektorju in samozaposleni) mladih in srednjih let v različnih družinskih ciklih. Kriteriji za uvrstitev v posamezno skupino so bili spol, starost anketiranega in starost najmlajšega otroka anketiranega, ki živi doma.

Zaposleni:	Število oseb v skupini:	
	Moški	Ženske
Mladi, stari od 15 do 29 let, brez otrok	80	90
Mladi, stari od 15 do 29 let z otroki	94	143
Srednja generacija, stara od 30 do 54 let, brez otrok	104	66
Srednja generacija, stara od 35 do 54 let, z otroki, starimi do 15 let	401	314
Srednja generacija, stara od 35 do 54 let, z otroki, starimi nad 15 let	114	130
Starejši, stari 55 let in več, z otroki in brez otrok	85	69
Celoten vzorec (zaposleni in ostali, z otroki in brez otrok)	1156	1169

Starejša generacija ni ločena glede na prisotnost otrok v družini zaradi premajhnega števila tistih, ki nimajo otrok doma.

Za ilustracijo so navedeni tudi podatki za celoten vzorec, ločeno po spolu. V primerjavi s frekvenčnimi distribucijami za moške in ženske, dobljenimi na reprezentativnem vzorcu za Slovenijo (N — 2471), se število moških in žensk v tej analizi razlikuje, ker so bile izločene vse osebe, pri katerih ni bilo podatkov za njihovo starost, zaposlenost in starost najmlajšega otroka.

³ Za vsako aktivnost je bilo ugotovljeno, ali se posameznik z njo ukvarja pogosto ali le včasih. Če se je vsaj z eno izmed aktivnosti v skupini ukvarjal pogosto, potem je dobil za to področje pozitivno vrednost. Vzorec aktivnosti je bil ugotovljen po naslednjem postopku: $100.000a + 10.000b + 1000c + 100d + 10e + f$. Šest področij aktivnosti je označenih od a do f. Vzorca, ki so se pojavljali zelo redko, so bili združeni v vzorcem, ki se je pojavljal pogosto. Kriterij za pridružitve v določeno skupino pa je bila aktivnost v vzorcu, ki se v populaciji redkeje pojavlja od ostalih.

Posamezni vzorci so poimenovani po področjih, ki jih zajemajo. Izjema je prvi vzorec, ki je poimenovan kot nediferenciran. Značilno za ljudi, ki imajo ta vzorec obnašanja v prostem času, je, da se z nobeno aktivnostjo ne ukvarjajo pogosto, torej nimajo izrazite specifične usmeritve, obenem pa je tudi število aktivnosti, s katerimi se ukvarjajo, majhno.

⁴ V štiri osnovne usmeritve v prostem času so bili vključeni naslednji vzorci aktivnosti:

Osnovne usmeritve:	Vzorci aktivnosti:
NEDIFERENCIRANA	— nediferenciran;
TELESNA PASIVNOST	— masmedia;
	— masmedia in masmedia 1;
	— masmedia in sociabilne;
UTILITARNA	— masmedia in utilitarne;
	— masmedia, sociabilne in utilitarne;
	— masmedia, masmedia 1, utilitarne in sociabilne;
ŠPORT, KULTURA, IZOBRAŽEVANJE	— masmedia, masmedia 1, utilitarne, sociabilne in rekreacija;
	— masmedia, masmedia 1, utilitarne, sociabilne in kulturno-izobraževalne;
	— masmedia, masmedia 1, utilitarne, sociabilne, rekreacija in kulturno-izobraževalne.

⁵ Delež zaposlenih, ki se ne izobražujejo, pa bi si to želeli:

	Mladi		Srednja generacija		
	brez otrok	z otroki	brez otrok	z otroki do 15 let	z otroki nad 15 let
Moški	35,6	55,6	17,8	21,3	10,3
Ženske	49,1	30,9	12,5	19,1	11,3

⁶ Osnovne usmeritve v prostem času pri posameznih izobrazbenih skupinah

Izobrazbene skupine	Usmeritev					Vsota deležev v posameznih skupinah
	Zaposleni:	Nediferencirana	Telesna pasivnost	Utilitarna	Šport, kultura izobraževanje	
Manj kot 8 let	M	23,7	44,6	25,5	6,2	100,0
	Ž	20,5	28,2	49,2	2,1	100,0
Osemletka	M	14,6	43,4	24,0	18,0	100,0
	Ž	19,4	28,3	45,8	6,5	100,0
Strokovna šola	M	11,4	38,4	26,7	23,5	100,0
	Ž	11,8	31,7	46,2	10,3	100,0
Srednja šola (4—5 let)	M	8,1	27,8	21,8	42,3	100,0
	Ž	11,6	28,6	36,1	23,6	100,0
Višja, visoka šola	M	4,9	19,5	23,6	52,0	100,0
	Ž	12,2	16,2	34,2	37,4	100,0

⁷ Zveza med osnovnimi usmeritvami v prostem času (nediferencirana, telesna pasivnost, utilitarna, šport in kultura) in značilnostmi dela na delovnem mestu pri posameznih izobrazbenih skupinah:

Avtonomija	χ^2	Moški			Ženske		
		Sign.	C	χ^2	Sign.	C	
Manj kot 8 let		pričakovane $f < 5$			pričakovane $f < 5$		
Osemletka	0,92	0,82	0,08	8,46	0,04	0,23	
Strokovna izobr.	3,14	0,37	0,12	6,41	0,09	0,23	
Srednja (4—5 let)	1,90	0,57	0,11	1,90	0,59	0,11	
Višja, visoka	3,27	0,35	0,18	0,89	0,82	0,12	
Psihični napor							
Manj kot 8 let	6,11	0,41	0,23	pričakovane $f < 5$			
Osemletka	7,41	0,28	0,18	5,81	0,44	0,16	
Strokovna izobr.	5,60	0,47	0,13	6,03	0,41	0,19	
Srednja (4—5 let)	4,80	0,57	0,16	4,64	0,59	0,16	
Višja, visoka	pričakovane $f < 5$			pričakovane $f < 5$			
Fizični napor							
Manj kot 8 let	0,21	0,98	0,04	pričakovane $f < 5$			
Osemletka	8,60	0,04	0,20	7,6	0,05	0,18	
Strokovna izobr.	0,93	0,82	0,05	2,1	0,55	0,11	
Srednja (4—5 let)	1,65	0,64	0,09	4,9	0,17	0,17	
Višja, visoka	pričakovane $f < 5$			2,7	0,44	0,17	

⁸ Avtorji kvalitativnih opredelitev prostega časa izhajajo iz interpretacije, ki jo je razvil Aristotel. Ta tradicionalni oziroma klasični pogled na prosti čas poudarja premišljevanje, užitek v iskanju spoznanja, diskusiji, politiki in kulturnem obveščanju. Za večino teh avtorjev (De Gracia, Pieper, Berger, Reich) je značilen antiutilitaren pristop, ki se kaže v zavračanju mišljenja, da bi morala vsaka investicija človeške energije dati koristen rezultat, in zavračanju etike dela kot edinega izvora vrednot.

⁹ Vloge, ki so bolj svobodno izbrane in fleksibilne, dajejo večjo možnost za občutek lastne identitete ter razširitev razumevanja samega sebe in okolice. M.

Kaplan celo meni, da so odločitve, do katerih pride posameznik v prostem času, realnejše kazalo resničnih vrednot posameznika in skupnosti, kot pa odločitve med delovnim časom (empirične ugotovitve o tej trditvi pa so si precej nasprotujoče).

¹⁰ Bolezenska simptomatika pri zaposlenih v različnih družinskih ciklih:

	Poprečno število bolezenskih simptomov (v lažji in hujši obliki)		Delež kronično utrujenih	
	Moški	Ženske	Moški	Ženske
Mladi brez otrok	2,1	4,1	9,4	7,1
Mladi z otroki	2,8	4,5	8,5	14,7
Srednja generacija brez otrok	5,9	6,9	23,1	28,8
Srednja generacija z otroki do 15 let	4,5	5,6	11,7	20,1
Srednja generacija z otroki nad 15 let	4,9	7,6	16,7	27,1
Starejši	7,3	8,6	20,0	37,7

LITERATURA:

- Anderson, N.: Dimensions of Work. New York: David McKay Co. Inc. 1964.
- Axelsson, C.: Family and Social Intergration. R. Erikson & R. Aber (Ed.): Welfare in Transition: Living Conditions in Sweden 1968—1981. Oxford Univ. Press, 1986.
- Berger, B.: The Sociology of Leisure: Some Suggestions in Work and Leisure. Ed. Erwin O. Smigel, New Haven College and University Press, 1963.
- Boh, K.; Černigoj-Sadar: Življenjski pogoji in načini življenja pri Slovencih II, ISU 1978.
- Chapin, F. S.: Human Activity Patterns in the City. John Willey and Sons, 1974.
- Černigoj-Sadar, N.: Socialne razlike v strukturi prostega časa II. ISU 1975.
- Černigoj-Sadar, N.: Free Time Activities between Reality and Aspirations. XI. International Congress of Applied Psychology. München 1978.
- Černigoj-Sadar, N.: Socialni in psihološki faktorji sprememb v načinu preživljanja prostega časa. Družboslovne razprave 1, ISU 1984.
- Černigoj-Sadar, N.: Psychosocial Dimensions of Paid Work — Family Relations. European Coordination Centre for Research and Documentation in Social Sciences, Vienna 1985.
- De Grazia, S.: Of Time, Work and Leisure. New York, The Twentieth Century Fund 1962.
- Dumazedier, J.: Current Problems of the Sociology of Leisure. International Social Science Journal, No. 4, 1960.
- Haavio-Mannila, E.: Sex Segregation in Paid and Unpaid Work. European Coordination Centre for Research and Documentation in Social Sciences 1986.
- Kaplan, M.: Leisure: Theory and Policy. John Wiley and Sons 1975.
- Leisure Activities in the Industrial Society. International Congress organized by Van Cle Foundation, Brussels 1974.
- Mihovilović, M.: The Influence of Womens Employment on the Family Characteristics and Functioning. Institute for Social Resaerch University of Zagreb 1973.
- Mihovilović, M.: Slobodno vrijeme odraslih stanovnika gradova Jugoslavije 1972, Univerza Zagreb 1972.
- Pieper, J.: Leisure, the Basic of Culture, New York, The American Library 1963.
- Parker, S.: The Future of Work and Leisure: Praeger Publishers, New York, 1971.
- Rapoport, R., Rapoport, R. N.: Leisure and the Family Life Cycle. Routledge and Kegan Paul 1975.
- Reich, C.: The Greening of America. New York: Random House Inc. 1970.
- Rus, V. in sodelavci: Kvaliteta življenja — indeksi. ISU 1986.
- Szalay, A (Ed.): The Use of Time. Daily Activities of Urban and Suburban Populations in Twelve Countries. Mouton Co. 1972.
- Tahlin, M.: Leisure and Recreation. V R, Erikson & Aber R. (Ed.): Welfare in Transition: Living Conditions in Sweden 1968—1981. Oxford Univ. Press, 1986.